

Romuald Turkowski
 Uniwersytet Warszawski, Wydział Historii
 Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego
<https://orcid.org/0000-0001-9264-0344>

Życie społeczno-polityczne na polskiej wsi w latach 1944-1956.

Stan i perspektywy badań (ze szczególnym uwzględnieniem
problematyki niezależnego ruchu ludowego)

1. OBRAZ BADAŃ NAD PRZEBIEGIEM I KONSEWKENCJAMI REFORMY ROLNEJ W KRAJU W LATACH 1944-1948 W CZASACH PRL I WSPÓŁCZEŚNIE

Struktura agrarna II RP była dość złożona. Mimo wysiłków partii chłopskich nie udało się w pełni i zgodnie z ich oczekiwaniami przeprowadzić reformy rolnej i sprawiedliwie według ich żądań podzielić ziemi. U zarania II RP istniało około 1 miliona gospodarstw małorolnych mających około 2 ha ziemi. Jednocześnie w odrodzonej Polsce było około 2000 gospodarstw wielkoobszarowych liczących powyżej 1000 ha oraz kilkanaście tysięcy mających od 50 ha do 1000 ha. Posiadacze ziemscy stanowili ok 1 % społeczeństwa, ale w ich rękach było ok 35-40 % ziemi. Wywoływało to na wsi głębokie niezadowolenie, a wśród chłopów małorolnych, robotników rolnych wpływy zdobywały radykalne nurty polityczne. Wśród tej części społeczności wiejskiej pojawili się nawet komuniści, głoszący siłową likwidację ziemiaństwa na wzór Rosji bolszewickiej. W rezultacie ustawy o reformie rolnej z 1925 roku do 1939 roku rozparcelowano około 3 miliony ha ziemi. Jednak na Kresach Wschodnich II RP, ale także i w Polsce Centralnej a nawet Zachodniej, utrzymały się wielohektarowe gospodarstwa rolne, liczące po kilkaset, kilka a nawet kilkadziesiąt tysięcy hektarów ziemi.

Wybuch II wojny światowej w 1939 r., IV rozbiór II RP między III Rzeszę oraz Związek Sowiecki spowodował całkowite zniszczenie wielkoobszarowych gospodarstw ziemskich na Kresach Wschodnich II RP. Szczególnie okrutny los spotkał polskich ziemian pod zaborem sowieckim, gdzie wielu z nich zginęło i to w sposób okrutny z rąk białoruskich, ukraińskich chłopów, a także sowieckich oddziałów okupacyjnych. Wejście do Polski Armii Czerwonej w latach 1944-1945 spowodowało

■ Romuald Turkowski

całkowitą likwidację ziemiaństwa jako klasy społecznej. Reformę rolną przeprowadził marionetkowy twór quasi-rządowy, jakim był Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (dalej: PKWN) stworzony przez Związek Sowiecki. Już bowiem w dniu 6 września 1944 roku PKWN ogłosił dekret o reformie rolnej. Na jego mocy wszyscy ci, którzy posiadali powyżej 100 ha ziemi lub 50 ha powierzchni użytkowej, zostali wywłaszczeni i pozbawieni wszelkich dóbr.

Realizując niemal natychmiast założenia dekretu o reformie rolnej i nadając ziemię chłopom, PKWN zdobył poparcie chłopów małorolnych, średniorolnych i robotników folwarcznych. Zgodnie z tym dekretem do 1949 r. rozparcelowano ok. 6,1 miliona ha ziemi pomiędzy 1,1 miliona rodzin chłopskich. Władze komunistyczne dokonały rozdrobnienia arealu ziemskiego, tworząc małe (2–10 ha) gospodarstwa rolne. Sprawą tą się jednak nie przejmowano, ponieważ zgodnie z leninowsko-stalinowską doktryną w kwestii chłopskiej zamierzano w niedalekiej przyszłości skolektywizować wieś, tworząc spółdzielnie lub państwowe wielkoobszarowe gospodarstwa rolne z byłymi chłopami jako robotnikami rolnymi pracującymi pod nadzorem komunistycznych zarządców.

W okresie PRL reforma była oceniana niezwykle pozytywnie. Badacze tej problematyki wręcz przedstawiali ją, jako udaną i sprawiedliwą pod każdym względem. W licznych opracowaniach jednego ze sztandarowych historyków komunistycznych czasów PRL, Władysława Góry o dekreście PKWN i o reformie rolnej z lat 1944-1949 znajdujemy obszernie pozytywne oceny¹. Podobne stanowisko, chociaż bardziej wyważone, pokazujące pozytywne strony reformy rolnej i rzeczowo je uzasadniające przedstawił znawca tej problematyki Henryk Słabek. W swoich licznych pracach na ten temat badacz uzasadniał decyzję władz komunistycznych jako akt sprawiedliwości dziejowej, na którą chłopci czekali od czasów zniesienia pańszczyzny z lat 1848-1864 dokonanego też przez zaborców². Podobną ocenę konsekwencji reformy rolnej przedstawiano w syntezach historii gospodarczej Polski w XIX i XX w. wydawanych w okresie istnienia systemu socjalistycznego w naszym kraju³.

Dopiero po upadku realnego socjalizmu można było opisać i zanalizować obiektywnie skutki reformy rolnej lat 1944-1949 w Polsce. Podtrzymywano nadal stanowisko o nieodwracalności tego procesu społeczno-gospodarczego i politycznego, acz wystąpiły ze strony wywłaszczonych potomków ziemian żądania uzyskania rekompensaty za stracone majątki. Częściowo taki proces w niepodległej RP został

1 W. Góra, *Dekret PKWN o reformie rolnej*, Lublin 1979; tenże, *PPR w walce o podział ziemi obszarnczej (1944-1945)*, Warszawa 1962; tenże, *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969.

2 Zob.: H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944-1948*, Warszawa 1972, tenże, *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1978.

3 J. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*, Warszawa 1978.

przeprowadzony, chociaż na niewielką skalę. Wielu historyków gospodarczych, socjologów, politologów zajęło się tym problemem ponownie. Wśród opracowań można wymienić publikację Anny Wylęgały. Badaczka ta, posługując się instrumentarium socjologiczno-historycznym, zdołała zebrać obszerny materiał relacyjno-wspomnieniowy dotyczący konsekwencji reformy rolnej dla ziemiaństwa i społeczności chłopskiej. Z jej badań wynikało, że proces ten współcześni mieszkańcy wsi nadal ocenili pozytywnie⁴. W badaniach następstw reformy rolnej pojawił się problem roszczeń restytucyjnych, wnoszonych przez byłych właścicieli nieruchomości przejętych przez państwo w latach 1944-1949. Zagadnieniami tymi zajmowali się, m.in. M. Ferek⁵, P. Makarzec⁶, P. Czechowski i A. Niewiadomski⁷. Na temat skutków dekretu PKWN o reformie rolnej pisał także Łukasz Skrzyński, który przedstawił następstwa reformy rolnej na przykładzie północnego Mazowsza, a w szczególności ziemi pułtuskiej⁸.

W czasach PRL eksponowano rolę Polskiej Partii Robotniczej (dalej: PPR), jako tej siły politycznej, która spowodowała przeprowadzenie reformy rolnej w poszczególnych regionach Polski. W przypadku Mazowsza o roli PPR w przeprowadzeniu reformy rolnej pisał dość obszernie Benon Dymek. Autor oczywiście proces ten opisał zgodnie z obowiązującą partyjną wykładnią jako niezwykle pozytywny dla wsi polskiej i dla Polski⁹. Przebieg reformy rolnej w województwie pomorskim zbadał i upowszechnił poprzez publikację Bohdan Głębowicz¹⁰. Autor – podobnie jak B. Dymek – widział tylko same pozytywy w przeprowadzeniu reformy na Pomorzu i Kujawach. Badacze ci nie zajmowali się losem ziemian ani niszczeniem z premedytacją dworami czy dobrami kultury zgromadzonymi przez ziemian w ich majątkach. Tego typu oceny reformy rolnej w poszczególnych rejonach Polski były podtrzymywane do końca istnienia PRL.

Dopiero w czasach III RP reformę rolną zaczęto postrzegać jako proces bardziej złożony, pisząc nie tylko o jej pozytywnych, ale także o negatywnych zjawiskach. W takim kontekście zbadał i opisał jej następstwa na południowym Mazowszu Jan Taraszewski¹¹. Badacz zajął się sposobami, jakie władze komunistyczne zastosowały,

4 A. Wylęgała, *Był dwór i nie ma dworu. Reforma rolna w Polsce*, Warszawa 2022.

5 M. Ferek, *Roszczenia restytucyjne właścicieli nieruchomości przejętych przez państwo w latach 1944-1989*, Warszawa 2022.

6 P. Makarzec, *Reprywatyzacja w Polsce i w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Studia Juridica Lubliniensis” 2003, nr 2, s. 95–110.

7 P. Czechowski i A. Niewiadomski, *Propozycja reformy rozwiązań instytucjonalnych dotyczących państwowych nieruchomości rolnych*, „Studia Iuridica Agraria” 2011, nr 9, s. 20–25.

8 Ł. Skrzyński, *Dekret PKWN o reformie rolnej 1944 na przykładzie północnego Mazowsza – ziemia pułtuska*, „Miscelanea Historico-Juridica” 2016, z. 1, s. 129–145.

9 B. Dymek, *Rola PPR w przeprowadzaniu reformy rolnej w województwie warszawskim (1944-1945)*, Warszawa 1963.

10 B. Głębowicz, *Realizacja reformy rolnej PKWN w województwie pomorskim w latach 1945-1948*, Toruń 1966.

11 J. Taraszewski, *Reforma rolna na Południowym Mazowszu w latach 1944-1947*, Góra Kalwaria 2010.

■ Romuald Turkowski

aby reformę rolną w tej części Polski szybko i skutecznie przeprowadzić. Zajął się także losami wysiedlonych ziemian, represjami wobec nich stosowanymi, opisał skalę dewastacji, jaką reforma rolna spowodowała na tym terenie. W czasach PRL opublikowano także liczne dokumenty archiwalne dotyczące reformy rolnej z lat 1944-1949¹². Problem ten powinien być nadal badany, bo skala zjawiska była ogromna. Następstwa reformy rolnej te pozytywne, jak i negatywne odczuwamy do dzisiaj. Przed badaczami tej problematyki stoi szereg wyzwań, bo wiele zagadnień wymaga opracowania. Muszą oni zweryfikować dotychczasowe ustalenia, aby pokazać rzeczywiste konsekwencje tego gwałtownego przewrotu agrarnego.

2. HISTORIOGRAFIA O LOSACH POLSKIEGO ZIEMIAŃSTWA WYZUTEGO Z ZIEMI MOCA DEKRETU PKWN Z 1944 R. (TEKSTY OPUBLIKOWANE PO UPADKU „REALNEGO SOCJALIZMU” W POLSCE W 1989 R.)

Po upadku systemu komunistycznego pojawiły się świadectwa źródłowe, pamiętniki, relacje i opracowania dotyczące losów ziemiaństwa polskiego pozbawionego majątków przez władze komunistyczne¹³. W czasach III RP zagadnienie to poruszało wielu historyków zajmujących się problematyką społeczno-gospodarczą. Wskazywali oni na destrukcję i negatywne następstwa likwidacji ziemiaństwa, połączone z degradacją gospodarczą, kulturową, cywilizacją wielu regionów Polski. Pisała o tym między innymi Agnieszka Łuczak, przedstawiając obraz ziemiaństwa w powojennej polskiej historiografii¹⁴. Niezwykle ważnym dla poznania losów ziemiaństwa w PRL jest wielotomowy *słownik biograficzny* pt. „Ziemianie polscy XX wieku”, wydawany przez Instytut Historii PAN. W wielu biogramach przedstawiono dramatyczne losy polskich ziemian po ich wyzuciu z własności i wyrzuceniu na przysiółki „bruk”¹⁵. Wielu badaczy: historyków i socjologów interesowało się losami ziemiaństwa polskiego po II wojnie światowej oraz problemami zachowania ich stylu życia. Pisała o tym m.in. Anna Łoś, która w oparciu o swoją rozprawę magisterską napisaną pod kierownictwem prof. Krzysztofa Kicińskiego na UW, przedstawiła interesująco ten problem¹⁶. Wielki wkład w przywracanie pamięci o polskim ziemiaństwie ma Polskie Towarzystwo Ziemiańskie i wydawane przez nie „Wiadomości Ziemiańskie”. Podobną rolę odgrywa Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie. W zakresie

12 *Reforma rolna PKWN. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1959; *W walce o sojusz robotniczo-chłopski. Wybór dokumentów i materiałów 1944-1949*, Warszawa 1963.

13 Np. M. Walewska, *W cieniu ustawy o reformie rolnej. Wspomnienia 1944-1945*, Warszawa 2007; T i W. Tarkiewiczowie, *Wspomnienia*, Warszawa 1979.

14 A. Łuczak, *Przemiany obrazu ziemiaństwa w powojennej polskiej historiografii*, [w:] *Uwikłania historiografii. Między ideologią dziejów a obiektywizmem naukowym*, „Studia i Materiały Poznańskiego IPN” 2011, t. XVIII, s. 101-121; A. Łuczak, *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa po roku 1944*, „Biuletyn IPN” 2011, nr 3, s. 53-58.

15 *Ziemianie polscy XX wieku, Słownik biograficzny*, część 1-8, Warszawa 1992-2008.

16 A. Łoś, *Styl życia ziemiaństwa polskiego po II wojnie światowej*, Lublin 2008.

tej problematyki jest jeszcze wiele do zrobienia przez historyków, socjologów, historyków sztuki, znawców ekonomiki rolnictwa.

3. POLITYCZNY RUCH CHŁOPSKI U ZARANIA „POLSKI LUDOWEJ” NA TLE ÓWCZESNEJ SYTUACJI POLITYCZNEJ (1944-1949)

Druga wojna światowa zmieniła diametralnie kształt terytorialny oraz życie polityczne Polski. Wskutek znalezienia się w sferze wpływów sowieckich, obozem rządzącym Polską stała się partia komunistyczna, czyli Polska Partia Robotnicza ściśle powiązana politycznie i agenturalnie z Imperium Sowieckim. Wiodące dotychczas na polskiej scenie politycznej ugrupowania, jak piłsudczycy czy narodowcy zostali z niej zmieceni i zmuszeni do emigracji lub działalności w podziemiu. Obóz centrolewicowy reprezentowany przez chrześcijańskich demokratów, ludowców i socjalistów został rozbity, „pokawałkowany” politycznie, nasycony agenturą komunistyczną. Najbardziej stało się to widoczne w obozie socjalistycznym, któremu przewodzili Edward Osóbka-Morawski, a potem Józef Cyrankiewicz. Politycy ci podporządkowali się komunistom, tworząc z nimi zasadniczy kościół, tzw. Blok Demokratyczny oraz „jednolity front partii robotniczych”. Za współpracą z tzw. Blokiem Demokratycznym z PPR na czele przez pewien czas opowiadali się chrześcijańscy demokraci, działający pod kierunkiem Karola Popiela, tworzący istniejące od 1937 roku Stronnictwo Pracy. Jednak i oni w połowie 1946 r. zostali złamani przez agenturę komunistyczną, a ich przywódcę Karola Popiela zmuszono do złożenia prezesury i oddania jej w ręce powolnych komunistom polityków pseudochrześcijańskich, jak np. Zygmunt Felczak, czy Feliks Widy-Wirski. Najdłużej, bo do października 1947 r. trwało, jako niezależny od komunistów byt polityczny, Polskie Stronnictwo Ludowe, którego krótko, bo od 22 sierpnia do 31 października 1945 r. prezesem był Wincenty Witos. Po jego śmierci kierownictwo PSL objął Stanisław Mikołajczyk, były premier Rządu RP na uchodźstwie (1943-1944), wicepremier w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej w Polsce (1945-1947), powstałym w kraju z woli Wielkiej Trójki Mocarstw, tj. USA, Wielkiej Brytanii i ZSRR.

PSL po II wojnie światowej było reprezentantem ludności wsi polskiej, stanowiącej w owym czasie około 70% ówczesnego społeczeństwa polskiego. To na wskroś demokratyczne i niepodległościowe ugrupowanie stoczyło (prowadzoną pokojowymi środkami) walkę w obronie niezależności i suwerenności Polski z obozem komunistycznym i gwarantem jego rządów w naszym kraju, czyli ZSRR. W okresie PRL (w latach 1956-1989) walkę PSL z komunistycznym systemem w latach 1945-1947 przedstawiano w sposób fałszywy i tendencyjny, zgodnie z nakazami komunistycznej cenzury. Stronnictwo to oskarżono o powiązanie z Zachodem, antyradykalną orientację polityczną, przywiązanie do burżuazyjnych, kapitalistycznych zasad demokracji parlamentarnej, gospodarki rynkowej, popieranie funkcjonowania

■ Romuald Turkowski

autentycznego sektora spółdzielczego i prywatnych indywidualnych gospodarstw na wsi. W rzeczywistości program PSL takim był, bo stronnictwo to było jednym z demokratycznych nurtów polskiego życia politycznego od 50 już lat działającym w Polsce. Przegrana PSL w walce z PPR o odbudowę Polski demokratycznej, niepodległej została spowodowana w poważnym stopniu przez sytuację zewnętrzną Polski. Kraj nasz został „wyzwolony” przez Armię Czerwoną, a wraz z nią przyszedł nowy porządek polityczny, zainstalowany w naszym kraju przez Imperium Sowieckie, który to system zniewolił Polskę na ponad 40 lat. System ten, przystosowany do polskich warunków, mógł być wprowadzony w naszym kraju, gdyż ZSRR uzyskało w Jałcie wolną rękę w tej sprawie. Mimo deklaracji Wielkich Mocarstw, mówiących o zapewnieniu niepodległości i suwerenności Polsce, ZSRR zobowiązań tych nie dotrzymało. W systemie zwanym „demokracja ludowa” nie było miejsca na wolną grę sił politycznych, a wszystkie te polskie czynniki polityczne, które dążyły do niej były bezwzględnie niszczone. Taki też los spotkał i PSL, i Stronnictwo Pracy, które uznały porządek jałtański, a także, będącą w sojuszu z PPR, Polską Partię Socjalistyczną. W podobny sposób, również z zastosowaniem przemocy, zwalczano polskie antykomunistyczne partie podziemne i organizacje wojskowe (Stronnictwo Narodowe, obóz piłsudczykowski, obóz socjaldemokratyczny) walczące z sowieckim zaborcą i jego sprzymierzeńcami z PPR/PZPR.

Działalność PSL miała ściśle określony czas historyczny. Stronnictwo powstało w sierpniu 1945 r., a zakończyło samodzielną działalność w październiku 1947 roku. Pomimo około 1 mln członków w swoich strukturach organizacyjnych i to głównie na wsi, wygrania – pomimo terroru – tzw. referendum ludowego w czerwcu 1946 r. i wyborów do Sejmu Ustawodawczego, w styczniu 1947 r. uległo presji Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego oraz bojówek PPR. Zostało rozbite i opanowane przez kolaborantów z grupy Józefa Niecki i Czesława Wycecha, Kazimierza Banacha. PSL pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka – walcząc środkami pokojowymi z komunistami – okupiło tę walkę śmiercią około 200 działaczy zabitych przez UB, około 200 tys. aresztowanych przywódców centralnych, lokalnych, jak i zwykłych szeregowych członków PSL. Po rozgromieniu PSL przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa podporządkowane PPR/PZPR działało tzw. Odrodzone PSL (jako około 40-tysięczna grupa polityczna) do 1949 roku. PSL nie było już jednak podmiotem życia politycznego, lecz przedmiotem podlegającym kontroli PPR, a potem PZPR oraz podległego im Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego.

Pojawienie się w 1945 r. PSL było efektem dążności przywódców chłopów polskich Wincentego Witosa i Stanisława Mikołajczyka do tego, aby utrzymać własną niezależną reprezentację polityczną. Wskutek zabiegów PPR udało się utrzymać przy życiu SL „Lubelskie”, złożone prawie w całości z ludzi, którzy w różnych okresach opuścili ruch ludowy i przeszli do obozu jego przeciwników, tym razem obozu

komunistycznego. Stronnictwo to zawłaszczyło tradycyjną nazwę, tytuły prasowe, symbole organizacyjne. W tej sytuacji powstała potrzeba zmiany nazwy. Prawdziwe, niezależne od komunistów kierownictwo ruchu ludowego pod kierunkiem Wincen-tego Witosa i Stanisława Mikołajczyka postanowiło powrócić do funkcjonującego przed 1931 r. nazewnictwa, którego korzenie sięgały aż przełomu wieków XIX/XX. Dlatego też odbudowującą się partię nazywano Polskim Stronnictwem Ludowym.

Data kończąca działalność PSL było tzw. zjednoczenie PSL z SL dokonane w listo-padzie 1949 roku. Jednak niewątpliwą cezurą był tu październik 1947 r., kiedy z kie-rownictwa partii odeszli najwybitniejsi przywódcy, ratując się przed niechybnym więzieniem lub śmiercią, ucieczką przez „zieloną granicę” lub przy pomocy służb zachodnich do Wolnego Świata. Drogę taką wybrali między innymi: Stanisław Mi-kołajczyk, Stefan Korboński i jego żona Zofia, Stanisław Bańczyk, Stanisław Wójcik, Kazimierz Bagiński z żoną, Władysław Zaremba z rodziną, Tadeusz Paul. Działacze ci musieli chronić się ucieczką za granicę przed grożącymi im represjami (część z nich opuściło Polskę w 1947 r., pozostali w 1948 r.). Ci, którzy zostali w kraju, albo byli represjonowani, albo zostali zmuszeni do wycofania się z życia politycznego. Represjami takimi zostali dotknięci członkinie i członkowie kierownictwa PSL, po-słanki i posłowie do Sejmu Ustawodawczego RP, wśród nich m.in. płk. Franciszek Kamiński, Tadeusz Nowak, Kazimierz Nadobnik, dr Stanisław Tabisz, mecenas Sta-nisław Mierzwa, Hanna Chorążyna, Barbara Matus i wiele innych osób z tego obozu politycznego.

Kierownictwo PSL przejęli organizatorzy PSL-Lewicy: Józef Niećko, Czesław Wycech, Władysław Kiernik, Kazimierz Banach – działacze, którym, jak się wyraził członek komunistyczno-stalinowskiego kierownictwa PPR/PZPR, Roman Zambrow-ski – „złamano kręgosłup”. Politycy ci stali się bezwolnymi ludźmi w rękach ich komunistycznych nadzorców najpierw Bolesława Bieruta, Władysława Gomułki, a także ich następców.

W 1947 r. zakończył się samodzielny byt PSL. Przez następne lata (1947-1949) PSL funkcjonowało już jako inna jakościowo partia, z odmiennym programem. Wyrazem tej odmienności była nazwa tej partii PSL „Odrodzone”, używana propagandowo. Z partią sprzed października 1947 r., łączyły ją tylko nazwa oraz nazwiska niektórych działaczy, gdyż poglądy, które głosili jej przywódcy, były zaprzeczeniem progra-mu PSL z 1946 roku. W wyniku działań reżimu komunistycznego, z potężnej siły politycznej, jaką było PSL w latach 1945-1947 pozostała atrapą firmującą budowę bierutowsko-komunistycznej Polski, narzuconej jej przez Józefa W. Stalina i jego przedstawicieli w naszym kraju. W latach 1945-1948/49 takimi byli przywódcy PPR/PZPR: Władysław Gomułka i Bolesław Bierut oraz około 1,5 mln komunistów i byłych socjalistów zorganizowanych w strukturach tych partii.

■ Romuald Turkowski

4. OKRES STALINOWSKI W ŻYCIU SPOŁECZNO-POLITYCZNYM I GOSPODARCZYM WSI W ŚWIETLE OPUBLIKOWANYCH ŹRÓDEŁ I BADAŃ HISTORIOGRAFICZNYCH EPOKI PEERELOWSKIEJ I CZASÓW III RP

W latach 1948-1960 sowiecki system kołchozowy ze wszystkimi jego cechami został przeniesiony i zastosowany w krajach obozu socjalistycznego. Kolektywizacja w niemal czystej sowieckiej formule została zainstalowana we wszystkich krajach bloku sowieckiego, poza Polską, w której, mimo że ją w latach 1948-1956 intensywnie propagowano, nie zwieńczono tych działań sukcesem¹⁷. W Polsce bowiem, wobec silnego oporu chłopów i mniejszym zdecydowaniu w stosowaniu drastycznego terroru przez ekipę Bolesława Bieruta, proces kolektywizacji nie utrwalił się, tak jak w pozostałych krajach bloku sowieckiego. W 1956 r. uległ on prawie całkowitej destrukcji. Następcą na stanowisku I sekretarza KC PZPR po śmierci Bolesława Bieruta został Władysław Gomułka. Polityk ten zdecydował się, wbrew sowieckim nadzorcom, na „dobrowolną kolektywizację rolnictwa”. Był bowiem przeciwnikiem przymusowej kolektywizacji, a zwolennikiem wiązania indywidualnej gospodarki chłopskiej instrumentami ekonomicznymi z systemem socjalistycznej gospodarki rolnej. W ten sposób powstał polski model socjalistycznej przebudowy wsi. W epoce gomułkowskiej został on zdefiniowany przez znawców peerelowskiej polityki agrarnej. W latach 60. XX w. pisali oni, że „wbrew potocznym sądom rolnictwo polskie nie jest tak zapóźnione w rozwoju procesu socjalizacji, jakby to wynikało z formalnych wskaźników społecznienia gospodarki rolnej. Znaczna bowiem część przemian socjalistycznych jest rozwijana w ramach indywidualnej gospodarki chłopskiej. Inaczej niż w modelu jugosłowiańskim, postępowymi przemianami objęte było całe rolnictwo i to stwarzało możliwość maksymalizacji tempa wzrostu produkcji rolniczej. W odróżnieniu od modelu radzieckiego, przebudowa ustroju rolniczego realizowana jest nie w drodze forsowanej kolektywizacji, lecz w drodze stopniowych, ewolucyjnych przemian ogarniających całe rolnictwo. Znamiennej cechą jest również to, że rozwój poszczególnych elementów socjalistycznego rolnictwa przebiegał w różnorodnych formach organizacyjnych. W miarę dojrzewania warunków społeczno-ekonomicznych proces bezpośredniej socjalizacji rolnictwa będzie się polaryzował wokół przedsiębiorstw rolnych typu państwowego i spółdzielczo-zrzeszeniowego. Dalszą znamiennej cechą socjalizacji rolnictwa w Polsce jest dążenie do kompleksowości, wyrażające się w równoczesnej realizacji technicznej rekonstrukcji rolnictwa, w modernizacji wsi, w przebudowie struktury społecznej wsi, w rozwijaniu socjalistycznych stosunków produkcji itp. Cechy te stwarzają więc podstawę wyodrębnienia polskiego modelu socjalistycznej przebudowy wsi”¹⁸. Definicja ta w pełni odpowiada rzeczywistości,

17 *The collectivization of agriculture in communist Eastern Europe. Comparison and entanglements*, red. C. Iordachi, A. Bauerkamoer, Budapest – New York 2014, s. 557.

18 *Polityka agrarna*, red. J. Bogacz, A. Dziachan, Cz. Farkowski, D. Gałaj, D. Ignar, S. Królikowski,

jaka istniała na wsi polskiej. W procesie tym brakowało udziału, wspomnianego już, koncesjonowanego ZSL. Powstało ono – jak już nadmieniono – w 1949 r. z połączenia prokomunistycznego SL z tzw. Odrodzonym PSL jako Zjednoczone Stronnictwo Ludowe. W latach 50. XX wieku kierowane było przez zdeklarowanego stalinistę Władysława Kowalskiego. Pod jego kierownictwem współdziałało ściśle z PZPR i realizowało jej politykę sowietyzacji wsi polskiej oraz godziło się na prześladowania działaczy byłego PSL. W okresie stalinowskim usuwano ich z szeregów działaczy i członków ZSL, godząc się na usuwanie ich z pracy, więzienie i inne szykany. Pisał o tym w swojej pracy badacz dziejów ZSL w epoce stalinowskiej Andrzej Wojtas¹⁹.

W badaniach nad tym okresem, podczas którego głównym celem komunistów polskich była kolektywizacja wsi, uczestniczyła spora grupa naukowców, głównie historyków gospodarczych oraz specjalistów z zakresu ekonomiki rolnictwa, produkcji rolnej. Badacze epoki peerelowskiej na ogół pozytywnie oceniali kolektywizację. Wykazywali oni jednak dużą wstrzeźliwość w zbyt pozytywnym naświetleniu tego procesu. Dysponowali już wówczas dość dużą bazą źródłową publikowaną, dokumentacją prasową, a po 1956 r., kiedy przymusowego uspołeczniania zaprzestano, opublikowano wiele wspomnień chłopów o tych wydarzeniach. W latach 40. i 50. XX w. ukazało się w Polsce wiele książek i broszurowanych opisów powstania, życia i pracy w spółdzielniach produkcyjnych w ZSRR, w krajach obozu sowieckiego. Wydawnictwa, głównie radzieckie (tłumaczone) i polskie w sposób jednoznacznie afirmatywny informowały o zaletach systemu spółdzielczego. Niektóre z nich donosiły o „wrogach spółdzielczości produkcyjnej” oraz sposobach ich zwalczania²⁰.

Problem kolektywizacji w Polsce był już i jest nadal przedmiotem badań. Jedną z pierwszych publikacji, pisaną z perspektywy emigracyjnej, było opracowanie Andrzeja Kotiuzińskiego poświęcone sowietyzacji rolnictwa w Polsce²¹. W tym czasie środowiska emigrantów wschodnioeuropejskich związane z Międzynarodową Unią Chłopską, wsparte przez dziennikarzy i specjalistów z zakresu rolnictwa pracujących w Radiu Wolna Europa przy współpracy Komitetu Europy, opracowały – w oparciu o dostępne dane – publikację przedstawiającą stan nacjonalizacji wsi wschodnioeu-

B. Strużek, S. Ignar, Warszawa 1968, s. 345, 349.

19 A. Wojtas, *Mysł polityczna ZSL w latach 1949-1962. Studium z dziejów zniewolonego ruchu politycznego*, Toruń 1991.

20 *I Krajowy Zjazd Spółdzielni Produkcyjnych*, Warszawa 1953, s. 78; *Ponieśmy w masy prawdę o spółdzielniach produkcyjnych. Materiał dla referentów na gminne narady aktywu wiejskiego*, Warszawa 1953; *Polityka rolna PRL. Podstawowe zagadnienia*, Warszawa 1974; *Spółdzielczość produkcyjna w krajach demokracji ludowej (artykuły, dokumenty, informacje)*, Kraków 1956, s. 55; *Spółdzielczość produkcyjna w Polsce Ludowej*, Warszawa 1953, s. 27; *Statuty spółdzielni produkcyjnych*, Warszawa 1949, s. 54; *Statut Zrzeszenia Upraw Ziemi*, Warszawa 1950; *Statut Rolniczej Spółdzielni Wytwórczej*, Warszawa 1950; *Statut Rolniczego Zespołu Spółdzielczego*, Warszawa 1950. Wydawano serie publikacji i broszur rolniczych spółdzielni produkcyjnych m.in. w województwie poznańskim czy warszawskim. W formie odpowiednio spreparowanej propagandowo przedstawiono zalety tego typu gospodarowania.

21 A. Kotiuziński, *Sowietyzacja rolnictwa w Polsce*, Londyn 1953.

■ Romuald Turkowski

ropejskiej po blisko już czteroletnim jej wejściu w życie. Autorzy (anonimowi) tej cennej publikacji dali niemal „zatrzymany w kadrze” obraz wsi w Europie Wschodniej. Badacze emigracyjni przewidywali, że sowiecki „walec kolektywizacyjny” zmiażdży rolnictwo indywidualne w Europie Wschodniej, w tym w Polsce. Zgodnie z ich przewidywaniami stało się to, jak wiadomo, około 1960 roku. Wówczas to, zgodnie z sowieckim nakazem, we wszystkich krajach bloku sowieckiego, z wyjątkiem Polski i Jugosławii, będącej poza nim, brutalnymi metodami, terrorem, prześladowaniami, pacyfikacjami, wywózkami opornych, skazywaniem na śmierć liderów opozycji, kolektywizację przeprowadzono²².

W przypadku Polski prekursorem badań procesów upaństwowiania w bloku sowieckim po 1956 r. był profesor Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, polityk prokomunistycznego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Bolesław Strużek²³. Jako specjalista z zakresu ekonomiki rolnictwa zbadał stan rolnictwa w krajach obozu socjalistycznego tuż po zakończeniu jego całkowitej kolektywizacji, to jest około 1960/1961 roku. W sposób „umiarkowanie afirmatywny” jak na tamte czasy z szalejącą cenzurą, posługując się niezwykle dokładnymi danymi statystycznymi proces ten uchwycił niemal jak w kadrze fotograficznym. „Umiarkowanie pozytywny” ocenił wdrożone procesy kolektywizacyjne jako pożądane dla gospodarki socjalistycznej. W paru miejscach jego niezwykle hermetycznej rozprawy, przeznaczonej dla specjalistów z zakresu ekonomiki rolnictwa, udało mu się w sposób zawoalowany wskazać i na negatywy tego procesu, a nawet zaznaczyć „cienka linia”, że stosowano środki przymusu, aby ten cel osiągnąć²⁴. Obok Strużka badania naukowe dotyczące funkcjonowania rolniczych spółdzielni produkcyjnych, z punktu widzenia ekonomii rolnej i agrotechniki oraz zootechniki, w czasach realnego socjalizmu podjęło spore grono specjalistów zajmujących się socjalistycznym rolnictwem i różnymi jego aspektami. Wśród tych badaczy byli między innymi: Joanna Czyszkowska²⁵, Adolf Dobieszewski²⁶,

22 *Satellite agriculture cross. A study of land Policy In the soviet sphere. Prepared by Staff of Free Europe Press a division the Free Europe Committees*, red. F.A. Preager, New York 1954.

23 Bolesław Strużek, [w:] *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989, s. 378.

24 Zob. B. Strużek, *Spółdzielczy plan Lenina a przebudowa ustroju rolnego w krajach obozu socjalistycznego*, Warszawa 1960; tenże, *Spółdzielczość w rolnictwie krajów kapitalistycznych i socjalistycznych*, Warszawa 1962; tenże, *Rolnictwo europejskich krajów socjalistycznych. Problemy społeczno-ekonomiczne*, Warszawa 1963; tenże, *Poziom i formy koncentracji w rolnictwie europejskich krajów socjalistycznych*, Warszawa 1969. Uczony ten zgodnie z obowiązującą wówczas wykładnią ekonomii socjalistycznej przedstawił kolektywizację wsi w PRL i krajach obozu komunistycznego. Wartość zachowały rzeczowe dane, które wprowadził do obiegu naukowego, a także jako świadectwo epoki gomułkowskiej oraz jego „lekko” krytyczny – bo skontrolowany przez cenzurę – stosunek do metod i wyników kolektywizacji w krajach bloku wschodniego.

25 *Stan organizacyjny i gospodarczy spółdzielni produkcyjnych w europejskich krajach socjalistycznych*, red. J. Czyszkowska i zespół, Warszawa 1968; J. Czyszkowska, *Z doświadczeń przodujących rolniczych spółdzielni produkcyjnych*, Warszawa 1977.

26 A. Dobieszewski, *Spółeczno-polityczne problemy wsi wielkopolskiej w latach 1945–1970*, Warszawa 1973.

Tadeusz Hunek²⁷, Stanisława Jarecka-Kimłowska²⁸, Adam Kostecki²⁹, Barbara Okoniewska³⁰, Marian Pelczarski³¹, Kazimierz Robakowski³², Henryk Słabek³³, Feliks Tomczak³⁴, Grzegorz Kamiński³⁵. Na temat zmian w zasobach siły roboczej zaangażowanej w rolnictwie polskim w latach 1945–1985 pisał Andrzej Piotr Wiatrak³⁶. W pracach tych badacze pisali pozytywnie o funkcjonowaniu rolniczych spółdzielni produkcyjnych.

U schyłku PRL i już w III RP przyszedł czas na obiektywne badania dotyczące komunistycznej polityki rolnej w PRL i byłych krajach obozu komunistycznego. Na gruncie polskim ważną publikację o polityce komunistów napisał Jan Lublin (pseudonim) z Krakowa. Autor ten w sposób syntetyczny i rzetelny zarysował aktywność komunistów polskich na tym gruncie, wskazując jednocześnie, że aż po lata 70. XX wieku usiłowano różnymi metodami – od siłowych w czasach Bolesława Bieruta – po instrumenty ekonomiczne w okresie sprawowania władzy przez Władysława Gomułkę i Edwarda Gierka – zsowietyzować wieś polską na wzór wschodni³⁷. Na początku lat 90. XX wieku wśród kontynuatorów rzetelnych badań znaczące osiągnięcia zanotowali Zygmunt Hemmerling i Marek Nadolski. Uczeni ci zorganizowali grono badaczy, którzy pod ich kierunkiem i z ich udziałem opublikowali ważne artykuły naukowe dotyczące różnych aspektów polityki komunistów wobec wsi³⁸. W latach dziewięćdziesiątych XX w. i w pierwszych dwóch dekadach wieku XXI badania nad dziejami wsi i rolnictwa polskiego prowadzono nadal. Wśród prac

27 T. Hunek, *Spółdzielczość produkcyjna rolnictwie polskim*, Warszawa 1965.

28 S. Jarecka-Kimłowska, *Z problemów spółdzielczości wiejskiej w latach 1944-1957*, Warszawa 1977.

29 A. Kostecki, *Główne formy pomocy finansowej państwa dla RSP w Polsce Ludowej w latach 1949-1960*, Kraków 1964.

30 B. Okoniewska, *Problemy nowej polityki rolnej w Polsce w latach 1948-1956*, „Dzieje Najnowsze” 1984, nr 5, s. 69–81. Autorka w sposób krytyczny pisała o polityce rolnej lat 1948-1956. Publikacja ukazała się już po uznaniu przez władze komunistyczne w 1983 roku chłopskiego gospodarstwa rolnego za stały komponent gospodarki realnego socjalizmu.

31 H. Pelczarski, *Monografia Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej Wietlin – Wieś*, Warszawa 1970.

32 K. Robakowski, *Spoleczno-polityczne problemy rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w Polsce w latach 1944-1956*, Poznań 1986.

33 H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy...* Badacz postawił na rzeczową analizę zjawiska społeczno-gospodarczych i społecznych w PRL, co pozwoliło na zachowanie wielu jego ustaleń do dnia dzisiejszego.

34 F. Tomczak, *Rolnictwo Polski Ludowej. Zakres ekonomii*, Warszawa 1969. Praca mająca charakter podręcznika z zakresu ekonomiki. Wysoce specjalistyczna, mieszcząca się w ówczesnej wykładni polityki rolnej z lat 60. XX w.

35 Zob. *Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w niektórych krajach socjalistycznych*, red. G. Kamiński, Warszawa 1971; *Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w Polsce Ludowej*, red. J. Czystkowska-Dąbrowska, E. Mazurkiewicz, Warszawa 1988.

36 A. P. Wiatrak, *Zmiany w zasadach siły roboczej zaangażowanej w rolnictwo w latach 1950-1985*, „Studia Demograficzne” 1988, nr 1, s. 51–81.

37 J. Lublin, *Komuniści na wsi polskiej 1944-1986*, Kraków 1988 (drugi obieg).

38 *Wieś polska 1944-1989*, red. Z. Hemmerling, Warszawa 1990; *Z badań nad dziejami wsi w Polsce*, red. Hemmerling, Warszawa 1990; M. Nadolski, *Komuniści wobec chłopów w Polsce 1941-1956*, Warszawa 1993.

■ Romuald Turkowski

powstałych na ten temat wymienić należy, między innymi publikacje: Adolfa Dobiszewskiego³⁹, Stanisława Stępki⁴⁰, Stefana Lewandowskiego⁴¹, Antoniego Kury⁴², Eweliny Szpak⁴³, Grzegorza Miernika⁴⁴, Dariusza Jarosza i Grzegorza Miernika⁴⁵, Przemysława Benkena⁴⁶. Najintensywniejsze studia nad sytuacją wsi w okresie stalinowskim w Polsce prowadził znawca tej problematyki Dariusz Jarosz. W ich wyniku powstały liczne i ważne publikacje dotyczące polityki rolnej prowadzonej przez B. Bieruta i jego współpracowników. Autor zajmował się tą problematyką głównie pod kątem stosunku koncesjonowanego ruchu ludowego do kolektywizacji wsi polskiej⁴⁷.

Zajmowano się także postawami chłopów zaangażowanych w działalność ruchu ludowego wobec polityki rolnej prowadzonej przez komunistów polskich od lat 40. do lat 70. XX w. Proces kolektywizacyjny przedstawiono również w mikroskali – na przykładzie gmin Sienno i Łopuszno w województwie kieleckim. Pisano też o stosunku polskiego emigracyjnego ruchu ludowego do nacjonalizacji wsi w kraju⁴⁸.

39 A. Dobiszewski, *Kolektywizacja wsi polskiej 1948-1956*, Warszawa 1993.

40 S. Stępka, *Chłopi wobec wydarzeń politycznych w Polsce (1956-1959)*, Warszawa 1999.

41 S. Lewandowski, *Dyskryminacja chłopów przez komunistów w Polsce Ludowej*, Warszawa 2008, s. 97–230.

42 A. Kura, *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi 1948-1956*, Warszawa 2006, s. 39–71.

43 E. Szpak, *Mentalność ludności w PRL. Studia zmian*, Warszawa 2013.

44 G. Miernik, *Opór chłopów wobec kolektywizacji w województwie kieleckim 1948-1956*, Kielce 1999.

45 D. Jarosz, G. Miernik, *Zhańbiona wieś Okól – opowieść o buncie*, Warszawa 2016.

46 P. Benken, *Wypadki gryfickie 1957*, Szczecin 2014.

47 D. Jarosz, *Obraz chłopca w krajowej publicystyce czasopiśmienniczej 1944-1959*, Warszawa 1994; tenże, *Polityka władz komunistycznej w Polsce w latach 1948-1956 a chłopcy*, Warszawa 1998; tenże, *Polacy a stalinizm 1948-1956*, Warszawa 2000.

48 R. Turkowski, *Próby kolektywizacji wsi (1948-1950)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1983/84, nr 23/24, s. 177–188, tenże, *Ludowcy Mazowsza Północnego w okresie istnienia systemu komunistycznego 1945–1989*, [w:], *Wieś – chłopcy – ruch ludowy na Północnym Mazowszu w XX wieku*, „Ciechanowskie Studia i Materiały”, 1996, nr 43, s. 43–105; tenże, *Postawy chłopów – ludowców wobec systemu komunistycznego w Polsce (1944-1956)*, [w:], *Działalność polityczna ruchu ludowego*, red. S. Dąbrowski, t. 2, Rzeszów 1996, s. 265–290; tenże, *Życie polityczne wsi w powiecie płońskim (1945-1956)*, [w:] *Płońsk i Ziemia Płońska w XIX i XX wieku*, Płońsk 1998, s. 124–151; tenże, *Polityczny ruch oporu chłopskiego*, „Rocznik Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1998, nr 12, s. 24–50; tenże, *Wieś w polityce władz komunistycznych w powiecie pułtuskim w latach 1944-1956*, [w:] *Mazowsze i Podlasie w ogniu 1944-1956. Powiat Pułtusk*, red. K. Krajewski, Pułtusk 2008, s. 277–316; tenże, *Polskie Radio wobec stalinizacji wsi w latach 1948-1956*, [w:] *Polskie Radio. Historia – program – technika 90 lat polskiego radia*, red. A. Ossibach-Budzyński, Warszawa 2015, s. 157–182; tenże, *Spory o miejsce Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w systemie politycznym PRL (1956-1970)*, „Roczniki Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, 2005, nr 21, s. 45–84, tenże, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe wobec przebudowy społeczno-gospodarczej Polski (1971-1980)*; [w:] *Kościół, religia, myśl katolicka. Studia i szkice*, red. E. Maj, M. Wichmanowski, A. Wójcik, Lublin 2012, s. 345–376; tenże, *Polskie środowiska ludowe na emigracji i wobec kolektywizacji wsi w kraju (1948-1989)*, [w:] *Emigracja polska wobec problemów przebudowy i sowytyzacji kraju po drugiej wojnie światowej*, red. R. Sudziński, Toruń 2007, s. 417–451, tenże, *Dzieje Sienno 1389-2012*, t. II, 1945-2012, Sienno – Kielce – Warszawa 2012. Proces stalinizacji wsi przedstawiono na s. 91–191; tenże, *Dzieje gminy Łopuszno w latach 1945-2018*, Warszawa 2019. O czasach kolektywizacji pisano na s. 77–127.

Badacze ci ustalili, że mimo wysiłków aparatu komunistycznego i nacisków sowieckich, nie udało się stalinowskiemu rządowi Bolesława Bieruta skołchozować polskiej wsi. Ekipa tego „skromnego” dyktatora, jak go określił badacz systemu komunistycznego w Polsce Mikołaj Iwanow, nie zdecydowała się na masowy terror wobec wsi. Wprawdzie wiele tysięcy chłopów aresztowano, kilkaset tysięcy ukarano finansowo, młodzież chłopską zsyłano do kopalń, ale wszystko to chłopci polscy zniesli. Stalinowcy spod znaku B. Bieruta wsi polskiej nie złamali. W PRL nie dochodziło do masowych wysiedleń, rozstrzeliwań, konfiskat gospodarstw. Przeprowadzono wprawdzie, wzorowane na sowieckich, akcje represyjne, mające charakter pacyfikacji np. w Gryficach. Jednak po protestach chłopskich wycofywano się z tego typu działań, karząc nawet partyjnych aktywistów za poczynione przez nich „wypaczenia”. Chłopi polscy, ratując większe gospodarstwa, dzielili je między członków rodziny, aby nie być tzw. kułakami. Dużą rolę odegrał ruch ludowy na emigracji, który prowadził ostrą walkę z komunistycznym uciskiem poprzez rozgłoszenie radiowe, oddziaływanie na opinię międzynarodową. Działaniom takim przewodził prezes PSL na emigracji Stanisław Mikołajczyk, o czym już wspomiano. Pozytywną rolę odegrał także kościół rzymsko-katolicki, szczególnie na szczeblu parafialnym, który podtrzymywał na duchu chłopów i utwierdzał ich w oporze przeciwko sowietyzacji wsi.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- I Krajowy Zjazd Spółdzielni Produkcyjnych*, Warszawa 1953.
Ponieśmy w masy prawdę o spółdzielniach produkcyjnych. Materiał dla referentów na gminne narady aktywów wiejskiego, Warszawa 1953.
Reforma rolna PKWN. Materiały i dokumenty, Warszawa 1959.
Statut Rolniczej Spółdzielni Wytwórczej, Warszawa 1950.
Statut Rolniczego Zespołu Spółdzielczego, Warszawa 1950.
Statut Zrzeszenia Upraw Ziemi, Warszawa 1950.
Statuty spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1949.
W walce o sojusz robotniczo-chłopski. Wybór dokumentów i materiałów 1944-1949, Warszawa 1963.
 Walewska M., *W cieniu ustawy o reformie rolnej. Wspomnienia 1944-1945*, Warszawa 2007.
 Tatariewiczowie T. i W., *Wspomnienia*, Warszawa 1979.

OPRACOWANIA

- Benken P., *Wypadki gryfickie 1957*, Szczecin 2014.
 Dymek B., *Rola PPR w przeprowadzaniu reformy rolnej w województwie warszawskim (1944-1945)*, Warszawa 1963.
 Czechowski P., Niewiadomski A., *Propozycja reformy rozwiązań instytucjonalnych dotyczących państwowych nieruchomości rolnych*, „Studia Iuridica Agraria” nr 9, 2011, s. 20–25.

■ Romuald Turkowski

- Czyszkowska J., *Z doświadczeń przodujących rolniczych spółdzielni produkcyjnych*, Warszawa 1977.
- Dobiszewski A., *Kolektywizacja wsi polskiej 1948-1956*, Warszawa 1993.
- Dobieszewski A., *Spoleczno-polityczne problemy wsi wielkopolskiej w latach 1945-1970*, Warszawa 1973.
- Ferek M., *Roszczenia restytucyjne właścicieli nieruchomości przejętych przez państwo w latach 1944-1989*, Warszawa 2022.
- Głębowicz B., *Realizacja reformy rolnej PKWN w województwie pomorskim w latach 1945-1948*, Toruń 1966.
- Góra W., *Dekret PKWN o reformie rolnej*, Lublin 1979.
- Góra W., *PPR w walce o podział ziemi obszarniczej (1944-1945)*, Warszawa 1962.
- Góra W., *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969.
- Hunek T., *Spółdzielczość produkcyjna rolnictwie polskim*, Warszawa 1965.
- Jarecka-Kimłowska S., *Z problemów spółdzielczości wiejskiej w latach 1944-1957*, Warszawa 1977.
- Jarosz D., Miernik G., *Zhańbiona wieś Okól – opowieść o buncie*, Warszawa 2016.
- Jarosz D., *Obraz chłopa w krajowej publicystyce czasopiśmienniczej 1944-1959*, Warszawa 1994.
- Jarosz D., *Polityka władz komunistycznej w Polsce w latach 1948-1956 a chłopi*, Warszawa 1998.
- Jarosz D., *Polacy a stalinizm 1948-1956*, Warszawa 2000.
- Kostecki A., *Główne formy pomocy finansowej państwa dla RSP w Polsce Ludowej w latach 1949-1960*, Kraków 1964.
- Kostrowicka J., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*, Warszawa 1978.
- Kotiużyński A., *Sowietyzacja rolnictwa w Polsce*, Londyn 1953.
- Kura A., *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi 1948-1956*, Warszawa 2006.
- Lewandowski S., *Dyskryminacja chłopów przez komunistów w Polsce Ludowej*, Warszawa 2008.
- Lublin J., *Komuniści na wsi polskiej 1944-1986*, Kraków 1988 (drugi obieg).
- Łoś A., *Styl życia ziemiaństwa polskiego po II wojnie światowej*, Lublin 2008.
- Łuczak A., *Przemiany obrazu ziemiaństwa w powojennej polskiej historiografii*, [w:] *Uwikłania historiografii. Między ideologią dziejów a obiektywizmem naukowym*, „Studia i Materiały Poznańskiego IPN”, t. XVIII, 2011, s. 101-121.
- Łuczak A., *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa po roku 1944*, „Biuletyn IPN”, nr 3, 2011, s. 53-58.
- Makarzec P., *Reprywatyzacja w Polsce i w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Studia Juridica Lubliniensia” nr 2, 2003, s. 95-110.
- Miernik G., *Opór chłopów wobec kolektywizacji w województwie kieleckim 1948-1956*, Kielce 1999.
- Nadolski M., *Komuniści wobec chłopów w Polsce 1941-1956*, Warszawa 1993.
- Okoniewska B., *Problemy nowej polityki rolnej w Polsce w latach 1948-1956*, „Dzieje Najnowsze” nr 5, 1984, s. 69-81.
- Pelczarski H., *Monografia Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej Wietlin – Wieś*, Warszawa 1970.
- Polityka agrarna*, red. J. Bogacz, A. Dziachan, Cz. Farkowski, D. Gałaj, D. Ignar, S. Królikowski, B. Strużek, S. Ignar, Warszawa 1968.
- Polityka rolna PRL. Podstawowe zagadnienia*, Warszawa 1974.
- Robakowski K., *Spoleczno-polityczne problemy rozwoju spółdzielczości produkcyjnej w Polsce w latach 1944-1956*, Poznań 1986.

- Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w niektórych krajach socjalistycznych*, red. G. Kamiński, Warszawa 1971.
- Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w Polsce Ludowej*, red. J. Czyszkowska-Dąbrowska, E. Mazurkiewicz, Warszawa 1988.
- Satellite agriculture cross. A study of land Policy In the soviet sphere. Prepared by Staff of Free Europe Press a division the Free Europe Committees*, red. F.A. Preager, New York 1954.
- Skrzyński Ł., *Dekret PKWN o reformie rolnej 1944 na przykładzie północnego Mazowsza – ziemia pułtuska*, „Miscelanea Historico-Juridica”, z. 1, 2016, s. 129–145.
- Słabek H., *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944-1948*, Warszawa 1972.
- Słabek H., *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1978.
- Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Warszawa 1989.
- Spółdzielczość produkcyjna w krajach demokracji ludowej (artykuły, dokumenty, informacje)*, Kraków 1956.
- Spółdzielczość produkcyjna w Polsce Ludowej*, Warszawa 1953.
- Stan organizacyjny i gospodarczy spółdzielni produkcyjnych w europejskich krajach socjalistycznych*, red. J. Czyszkowska i zespół, Warszawa 1968.
- Stępka S., *Chłopi wobec wydarzeń politycznych w Polsce (1956-1959)*, Warszawa 1999.
- Strużek B., *Poziom i formy koncentracji w rolnictwie europejskich krajów socjalistycznych*, Warszawa 1969.
- Strużek B., *Rolnictwo europejskich krajów socjalistycznych. Problemy społeczno-ekonomiczne*, Warszawa 1963.
- Strużek B., *Spółdzielczy plan Lenina a przebudowa ustroju rolnego w krajach obozu socjalistycznego*, Warszawa 1960.
- Strużek B., *Spółdzielczość w rolnictwie krajów kapitalistycznych i socjalistycznych*, Warszawa 1962.
- Szpak E., *Mentalność ludności w PRL. Studia zmian*, Warszawa 2013.
- Taraszewski J., *Reforma rolna na Południowym Mazowszu w latach 1944-1947*, Góra Kalwaria 2010.
- Tomczak F., *Rolnictwo Polski Ludowej. Zakres ekonomii*, Warszawa 1969.
- Turkowski R., *Dzieje gminy Łopuszno w latach 1945-2018*, Warszawa 2019.
- Turkowski R., *Dzieje Sienna 1389-2012, t. II 1945-2012*, Sienna – Kielce – Warszawa 2012.
- Turkowski R., *Ludowcy Mazowsza Północnego w okresie istnienia systemu komunistycznego 1945-1989*, [w:] *Wieś – chłopi – ruch ludowy na Północnym Mazowszu w XX wieku*, „Ciechanowskie Studia i Materiały”, nr 43, 1996, s. 43–105.
- Turkowski R., *Polityczny ruch oporu chłopskiego*, „Rocznik Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 12, 1998, s. 24–50.
- Turkowski R., *Polskie Radio wobec stalinizacji wsi w latach 1948-1956*, [w:] *Polskie Radio. Historia – program – technika 90 lat polskiego radia*, red. A. Ossibach-Budzyński, Warszawa 2015, s. 157–182.
- Turkowski R., *Polskie środowiska ludowe na emigracji i wobec kolektywizacji wsi w kraju (1948-1989)*, [w:] *Emigracja polska wobec problemów przebudowy i sowietyzacji kraju po drugiej wojnie światowej*, red. R. Sudziński, Toruń 2007, s. 417–451.
- Turkowski R., *Postawy chłopów – ludowców wobec systemu komunistycznego w Polsce (1944-1956)*, [w:], *Działalność polityczna ruchu ludowego*, red. S. Dąbrowski, t. 2, Rzeszów 1996, s. 265–290.
- Turkowski R., *Próby kolektywizacji wsi (1948-1950)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1983/84, nr 23/24, s. 177–188.

■ Romuald Turkowski

- Turkowski R., *Spory o miejsce Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w systemie politycznym PRL (1956-1970)*, „Roczniki Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2005, nr 21, s. 45–84.
- Turkowski R., *Wieś w polityce władz komunistycznych w powiecie pułtuskim w latach 1944-1956*, [w:] *Mazowsze i Podlasie w ogniu 1944-1956. Powiat Pułtusk* red. K. Krajewski, Pułtusk 2008, s. 277–316.
- Turkowski R., *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe wobec przebudowy społeczno-gospodarczej Polski (1971-1980)*, [w:] *Kościół, religia, myśl katolicka. Studia i szkice*, red. E. Maj, M. Wichmanowski, A. Wójcik, Lublin 2012, s. 345–376.
- Turkowski R., *Życie polityczne wsi w powiecie płońskim (1945-1956)*, [w:] *Płońsk i Ziemia Płońska w XIX i XX wieku*, Płońsk 1998, s. 124–151.
- The collectivization of agriculture in communist Eastern Europe. Comparison and entanglements*, red. C. Iordachi, A. Bauerkamoer, Budapest – New York 2014
- Wiatrak A.P., *Zmiany w zasadach siły roboczej zaangażowanej w rolnictwo w latach 1950-1985*, „Studia Demograficzne” 1988, nr 1, s. 51–81.
- Wieś polska 1944-1989*, red. Z. Hemmerling, Warszawa 1990.
- Wojtas A., *Myśl polityczna ZSL w latach 1949-1962. Studium z dziejów zniewolonego ruchu politycznego*, Toruń 1991.
- Wylęgała A., *Był dwór i nie ma dworu. Reforma rolna w Polsce*, Warszawa 2022.
- Z badań nad dziejami wsi w Polsce*, red. Hemmerling, Warszawa 1990.
- Ziemiańscy polscy XX wieku, Słownik biograficzny*, część 1–8, Warszawa 1992-2008.